

Bogumiła Szopa

Andrzej Szopa

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne

1. Wprowadzenie

Przedmiotem zainteresowania w niniejszym opracowaniu są wzajemne relacje między wykluczeniem finansowym a wykluczeniem społecznym. Podjęcie tego tematu wydaje się zasadne ze względu na ich bliskie związki, głównie zaś dlatego, że wykluczenie finansowe traktowane jest często jako pierwotne w stosunku do społecznego. Podkreśla się jednak, że ten kierunek zależności charakteryzuje kraje Europy Zachodniej, tymczasem w Polsce jest odwrotnie; wykluczenie społeczne bywa przyczyną wykluczenia finansowego¹. Zależności są ewidentne, a fakt rozprzestrzeniania się powyższych zjawisk, w różny sposób powiązanych, a przy tym nie do końca jeszcze zdefiniowanych, wzbudza duże zainteresowanie.

Powszechnie uważa się, że jednostka jest wykluczona, kiedy jako obywatel chciałaby, ale nie może brać udziału w normalnych działaniach podejmowanych przez innych obywateli². Przejawiać się to może w ograniczeniu dostępu do środków i zasobów. Dostęp ten jest możliwy na wiele sposobów, ale stosunkowo rzadko mają one charakter losowy. Z reguły są one zorganizowane w ramach

¹ M. Iwanicz-Drozdowska, P. Błędowski, *Finanse bliżej ludzi*, „Rzeczpospolita”, 12.11.2010 oraz *Edukacja i świadomość finansowa*, red. M. Iwanicz-Drozdowska, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011, s. 27.

² L. Richardson, Le Grand J., *Outsider and Insider Expertise: The Response of Residents of Deprived Neighbourhoods to an Academic Definition of Social Exclusion*, CASE Papers 57, London School of Economics, Centre for Analysis of Social Exclusion, London 2002, s. 11.

systemu zwyczajów, praw, możliwości, złożonych z wartości, norm, instytucji, jak też reguł, które zazwyczaj są przestrzegane przez członków społeczeństwa, czyli w ramach kontekstu społecznego. Działający system determinuje pozycje zajmowane przez jednostki, co oznacza, że jedni korzystają z wielu korzyści im dostarczanych bądź udostępnianych, podczas gdy inni systemowo zostają pozbawieni dostępu do nich³.

Anthony Giddens postrzega wykluczenie społeczne stosunkowo szeroko, w kategorii upośledzenia, którego rezultatem jest pozbawienie jednostki możliwości pełnego uczestnictwa w społeczeństwie⁴. Uczestnictwo to nie jest ograniczane do jedzenia, ubrania czy mieszkania, ale dotyczy też dostępu do takich zasobów, jak: transport, telefon, ubezpieczenia społeczne, szczególnie nas interesujące usługi bankowe, czyli dostępu do wszelkich dóbr będących miernikiem uczestnictwa w społeczeństwie. Należy podkreślić, że tak ujmowane wykluczenie z jednej strony zamyka dostęp do zasobów, z drugiej zaś strony już ograniczony dostęp do zasobów może powodować społeczną ekskluzję w innych wymiarach lub obszarach, co z reguły utrwała gorszą pozycję wykluczonych i ich rodzin⁵.

Także Hilary Silver podkreśla wielowymiarowość zjawiska społecznego wykluczenia⁶. Jednostka może bowiem zostać wykluczona na wiele sposobów – tworzących niekiedy syndrom wykluczenia – przez „upośledzenie” możliwości wpływania i oddziaływania na instytucje, przez ograniczony dostęp do praw, korzyści bądź możliwości uczestniczenia w życiu grupy, społeczności czy wydarzeniach ważnych dla jednostek albo istotnych dla społeczności (grupy). Można zostać wykluczonym ze sfery konsumpcji, pozbawionym uczestnictwa w procesie produkcji lub umiejętności i szans komunikacji z grupą, możliwości zdobycia wiedzy lub kwalifikacji w ramach funkcjonujących instytucji społecznych, albo też doświadczać ograniczenia dostępu do systemu prawnego czy sektora finansowego.

³ B. Reimer, *Social Exclusion in a Comparative Context*, „Sociologia Ruralis” 2004, vol. 44(1), s. 77. Jak z kolei zauważa A. Matysiak: „Ustrój liberalno-demokratyczny stworzył dwie zasady dystrybucji dóbr, czyli zasadę wykluczenia ekonomicznego i zasadę włączenia (inkluzyjności społecznej)”. Zadaje przy tym pytanie, czy przedmiotem inkluzyjności społecznej powinny być również problemy dotyczące wykluczenia ekonomicznego z innych rynków, w tym z rynku pracy (A. Matysiak, *Zakres inkluzyjności społecznej*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2008, nr 4(40), s. 37).

⁴ A. Giddens, *Socjologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 347.

⁵ R. Szarfenberg, *Od trzech elementarnych strategii badawczych do programu badań wykluczenia społecznego* [w:] *Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice 2005, s. 31.

⁶ H. Silver, *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*, „International Labour Review” 1994, vol. 133.

2. Wykluczenie społeczne

Rok 2010 ogłoszony został przez Radę Unii Europejskiej i Parlament Europejski Europejskim Rokiem Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym. Za podstawowe cele uznano zwiększenie świadomości opinii publicznej na temat ubóstwa i wykluczenia społecznego, ale też zadeklarowano wzrost zaangażowania politycznego Unii Europejskiej i wszystkich państw członkowskich w walkę z tymi problemami. Nie bez znaczenia dla tej decyzji były też skutki obecnego kryzysu finansowego i ekonomicznego.

W połowie 2010 r. Unia Europejska przyjęła z kolei nową strategię Europa 2020⁷, a wśród jej pięciu celów operacyjnych znalazło się również wspieranie integracji społecznej, zwłaszcza przez ograniczanie ubóstwa. Jak się uważa, to samo w sobie jest pewnym sukcesem dotychczasowej unijnej strategii integracji społecznej, zważywszy na wątpliwą skuteczność poprzednich działań w tym zakresie⁸.

Problem polega jednak na tym, że społeczne wykluczenie to nadal koncepcja (określenie, zjawisko) nieprecyzyjna, niekiedy pozostająca w sprzeczności sama z sobą, o charakterze metaforycznym, także normatywnym; tak się przynajmniej uważa⁹. Jest to zatem koncepcja, która ewoluowała wraz z rozwojem społeczeństw krajów rozwiniętych, obejmując stopniowo inne pokrewne koncepcje i zjawiska, jak bieda, marginalizacja, deprywacja, nierówności, bezrobocie, edukacja itp.¹⁰ Można zatem przyjąć, że wykluczenie jako zjawisko zawiera w sobie inne pokrewne koncepcje bądź też posiada z nimi pewne punkty styeczne. To koncepcja tworząca nowe ramy, także teoretyczne, dla zjawiska już wcześniej obecnego, ale wyznaczająca nowy sposób jego rozumienia i postrzegania, dodająca wciąż nowe elementy¹¹. Przejawem ewolucji koncepcji jest wzrost aktywności państwa (czy podmiotów pokrewnych, o czym wspomniano wyżej) w obszarze zwalczania, a przynajmniej ograniczania skutków społecznego wykluczenia.

⁷ Rada Europejska. *Konkluzje*, EUCO 13/10, Bruksela, 17 czerwca 2010 r.

⁸ M. Żukowski, *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9, s. 6.

⁹ P.F. de la Hoz, *Families and Social Exclusion in the Europa Union*, Oesterreichisches Institut für Familien Forschung, Vienna 2001, s. 8.

¹⁰ E. Ślęzak, *Zjawisko wykluczenia w przestrzeni społecznej* [w:] *Społeczne wykluczenie i jego determinanty*, red. B. Szopa, badania statutowe, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2010 (maszynopis), s. 7.

¹¹ Jednym z przykładów ewolucji, jak i nowego postrzegania społecznego wykluczenia jest nadanie mu wymiaru przestrzennego, który wcześniej nie był uwzględniany. W świecie ponowoczesnym mówi się więc o społecznym wykluczeniu nie tylko w kontekście wykluczonych jednostek czy grup, ale też krajów, regionów, miast bądź osad umiejscowionych na peryferiach, w których jakość życia odbiega od standardów typowych dla obszarów rdzenia.

Można jednak postawić pytanie, na ile państwo poprawia zaistniałą sytuację nierówności i wykluczenia, a na ile pozbywa się problemu, spychając wykluczonych na pozycje – używając przerośniętej Z. Baumana¹² – gdzie „normalni” nie przebywają lub które uważane są za niebezpieczne.

Znajduje to wyraz w ogólnej, ale trafnej definicji L. Frąckiewicz, ujmującej wykluczenie społeczne jako wielowymiarowy, dynamiczny proces, kumulujący negatywne zjawiska i zagrożenia, prowadzące w rezultacie do zaistnienia wielowymiarowej deprywacji¹³.

W ramach prowadzonych od 2000 r. badań *Diagnoza społeczna* wyodrębniono cztery typy wykluczenia¹⁴. Najbardziej nas interesujące, materialne, wynika z braku dochodów z pracy, ale z nim współwystępują: wykluczenie strukturalne, fizyczne oraz normatywne¹⁵.

W projekcie tym oszacowano zakres wykluczenia społecznego, wykorzystując różne przekroje grup społecznych. Jak podkreślono, dla wykluczenia „najważniejszym kryterium jest poziom społecznego zróżnicowania barier czy czynników ryzyka”¹⁶ w odróżnieniu od ubóstwa, w przypadku którego przyjmuje się powszechnie pewną granicę dochodów¹⁷. Zasadne wydaje się przybliżenie uzyskanych danych z równoczesną koncentracją na materialnym wymiarze wykluczenia (zob. tabela 1). Ponieważ ten typ wykluczenia wyodrębniony został dopiero w ostatniej edycji badań *Diagnozy*, niemożliwe jest porównanie jego zakresu z wcześniejszymi latami. Zwraca jednak uwagę fakt, że w 2009 r. to właśnie z powodów materialnych wykluczonych było najwięcej osób – 8,2% Polaków powyżej 16 roku życia, a ponadto w tym przypadku najmniejsza okazała się różnica między odsetkiem zagrożonych i wykluczonych. Z kolei wzrastający w latach 2005–2009 ogólny odsetek osób wykluczonych (z 7,3% do 14,9%) może już być odzwierciedleniem pogarszającej się koniunktury – a tym samym położe-

¹² Z. Bauman, *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 195.

¹³ L. Frąckiewicz, *Wykluczenie społeczne w skali makro- i mikroekonomicznej* [w:] *Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice 2005.

¹⁴ *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2009, s. 337.

¹⁵ Wykluczenie strukturalne definiują głównie takie parametry, jak: miejsce zamieszkania (wieś), niskie wykształcenie oraz skorelowane z tym dochody poniżej granicy ubóstwa. Wykluczenie fizyczne wynika przede wszystkim z podeszłego wieku i niepełnosprawności. Wykluczenie normatywne determinują z kolei: nadużywanie alkoholu, uzależnienie od narkotyków, konflikt z prawem, samotność, różne formy dyskryminacji.

¹⁶ *Diagnoza społeczna 2009...*, s. 339.

¹⁷ Za graniczną wartość wykluczenia przyjęto wielkość dwóch odchyłeń standardowych od wartości średniej czynnika definiującego dany jego typ, natomiast za graniczną wartość zagrożenia wykluczeniem – wielkość jednego odchylenia.

nia materialnego gospodarstw domowych – w związku z kryzysem światowym, tym bardziej że w ramach pozostałych typów wykluczenia zmiany jego zakresu nie są duże. Jako potwierdzenie tego można przyjąć zauważalny wzrost odsetka zagrożonych wykluczeniem w 2007 r. do poziomu 31,7%, a następnie jego obniżenie do 23,4% w 2009 r. Przypuszczać bowiem można, że część osób zagrożonych wykluczeniem przesunęła się w tym trudnym okresie do grupy wykluczonych.

Tabela 1. Odsetek osób zagrożonych wykluczeniem społecznym i wykluczonych

Ogółem		Wykluczenie materialne		Wykluczenie fizyczne		Wykluczenie strukturalne		Wykluczenie normatywne	
zagrożeń	wykluczeni	zagrożeń	wykluczeni	zagrożeń	wykluczeni	zagrożeń	wykluczeni	zagrożeń	wykluczeni
2005 r.									
28,8	7,3	–	–	14,4	2,4	11,8	1,7	3,3	4,9
2007 r.									
31,7	10,7	–	–	16,3	5,1	13,3	1,8	10,5	5,7
2009 r.									
23,4	14,9	9,3	8,2	16,1	4,8	17,7	1,1	12,3	4,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Diagnoza społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2006, s. 366; *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007, s. 319; *Diagnoza społeczna 2009...*, s. 339.

Co oczywiste, wykluczenie materialne jest najczęstsze w gospodarstwach utrzymujących się z niezarobkowych źródeł (w 2009 r. 47% z nich to byli wykluczeni, a 53% zagrożeni wykluczeniem), w najmniejszym stopniu dotyka ono natomiast gospodarstwa pracowników i pracujących na własny rachunek (odpowiednio 16% i 14%). Jeśli chodzi o typ gospodarstwa, materialne wykluczenie dotyka najczęściej rodzin wielodzietnych (13%) oraz niepełnych (12%), nierodzinnych gospodarstw wieloosobowych (10%), jak też gospodarstw wielorodzinnych (11%).

3. Wykluczenie finansowe

W powstałych dotąd definicjach i klasyfikacjach szeroko ujmowanego wykluczenia przewija się skłonność do wyodrębniania dwóch głównych jego typów¹⁸, mianowicie: wykluczenia ze sfery ekonomiczno-zawodowej oraz tzw. wykluczenia społeczno-relacyjnego, w ramach których wydzielane są jeszcze bar-

¹⁸ E. Ślęzak, *op. cit.*, s. 17–18.

dziej szczegółowe wymiary, zwane często podtypami. Nas interesuje pierwszy z wymienionych typów, czyli wykluczenie związane ogólnie z utratą zatrudnienia (brakiem pracy), czego konsekwencje mogą być wielorakie. Sprowadzają się one m.in. do:

- utraty roli pracownika, jak też możliwości korzystania z dodatkowych profitów z tym związanych, np. opieki medycznej czy dodatkowego kształcenia,
- utraty wynagrodzenia i ograniczenie lub pozbawienie możliwości nabywania i konsumpcji dóbr i usług,
- pewnych ograniczeń lub braku możliwości korzystania z wielu innych usług, w tym finansowych.

Przywołane tutaj podejście jest stosunkowo bliskie tzw. teorii ról społecznych, z którą bardzo często łączone jest wykluczenie społeczne. Zgodnie z nią im bardziej człowiek włączony jest w życie społeczne, tym więcej odgrywa ról, odnosząc sukcesy w ich realizacji albo też doznając porażki¹⁹. Wykluczenie społeczne w tym ujęciu można rozumieć jako swego rodzaju deficyty w pełnieniu ról społecznych. Pewne role zanikają, zastępowane są przez inne, usytuowane wyżej lub niżej w ich hierarchii, czego przykładem jest przejście z roli pracownika do roli bezrobotnego, czy nawet bezdomnego, z dalszymi tego konsekwencjami, dotyczącymi również sfery finansowej.

Mimo braku precyzyjnej definicji, z reguły przyjmuje się, że wykluczenie finansowe oznacza stan ograniczenia lub braku zasobów finansowych, jakimi dysponują podmioty, co nie pozwala im na efektywne korzystanie z usług finansowych, bankowych, ubezpieczeniowych, doradztwa biznesowego, usług prawnych, a nawet ochrony zdrowia, edukacji, kultury, uniemożliwia aktywność polegającą na inwestowaniu na giełdzie, w fundusze inwestycyjne, czy też posiadanie konta bankowego. W tym szerokim ujęciu szczególnie wyraźnie uwidacznia się powiązanie między nim a wykluczeniem społecznym z wyżej wspomnianym jego ekonomicznym wymiarem. Wykluczenie finansowe w sposób ewidentny łączy się bowiem z materialnym niedostatkiem lub zwykłą biedą.

Powiązanie to jest równie widoczne przy węższym potraktowaniu wykluczenia finansowego, które oznacza ograniczenie dostępu do systemu finansowego określonym grupom społecznym, zwłaszcza tym o ograniczonych dochodach. Niskie dochody są przecież jedną z podstawowych przyczyn wykluczenia społecznego, które w następnej kolejności okazuje się przesądzające o wykluczeniu finansowym.

¹⁹ A. Kurzynowski, *Pamiętniki bezrobotnych jako źródło wiedzy o wykluczeniu społecznym* [w:] *Zapobieganie wykluczeniu społecznemu*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice 2005, s. 25.

Swego rodzaju dopełnieniem tych zależności jest ujęcie wykluczenia finansowego przez Komisję Europejską²⁰, gdyż zwraca się w nim uwagę na fakt, że obywatele doświadczają problemów w dostępie do i (lub) korzystaniu z produktów i usług finansowych na głównym rynku, które są odpowiednie do ich potrzeb i umożliwiają im prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie.

W ramach tak rozumianego i ujmowanego wykluczenia finansowego wyodrębniane są bardziej szczegółowe jego rodzaje, mianowicie: wykluczenie oszczędnościowe, kredytowe, płatnicze, inwestycyjne, ubezpieczeniowe, emerytalne²¹. Osoby wykluczone z usług bankowych nie mogą regulować swoich zobowiązań płatniczych poprzez rachunek bankowy i zmuszone są do korzystania z mniej wygodnych i droższych płatności gotówkowych. Nie mając możliwości zaciągnięcia kredytu w banku, uciekają się do pożyczek udzielanych na lichwiarski procent przez podmioty często działające nielegalnie. Osoby pozbawione konta bankowego mają też trudności ze znalezieniem pracy bądź z otrzymaniem zasiłku socjalnego, a ponadto są w gorszej sytuacji przy planowaniu wydatków.

W celu zidentyfikowania tak definiowanego wykluczenia finansowego wykorzystywane są jak dotąd różne szczegółowe miary i wskaźniki. Wśród nich szczególnie popularnych jest co najmniej kilka, do których nawiązano poniżej²². Jedną z podstawowych miar wykluczenia finansowego jest odsetek dorosłych mieszkańców kraju nieposiadających konta bankowego. Obecnie ok. 22% Polaków nie posiada żadnego konta, 41% nie ma karty płatniczej, a karty kredytowej nie ma jeszcze ok. 60% obywateli²³; oprócz posiadania istotny jest też fakt korzystania z nich i jego częstotliwość. Z drugiej strony są też osoby posiadające je w większej ilości (ok. 8%). Na tle pozostałych krajów UE Polska sytuuje się pod tym względem mniej więcej pośrodku²⁴, przy czym zdecydowanie gorzej wypadają nowe kraje członkowskie. Kolejny, wykorzystywany w tym zakresie, tzw. wskaźnik ubankowienia został oszacowany w 2009 r. jako średnia wartość dla krajów UE-27 na poziomie 87, w przypadku Polski przyjął wartość 76, podczas gdy najwyższy był w Danii i Finlandii²⁵. Zwiększeniu wykluczonych z rynku finansowego

²⁰ European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels, May 2008, www.fininc.eu (29.01.2011), s. 10.

²¹ T. Koźliński, *Wykluczenie płatnicze w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej*, referat na konferencję nt. „Jak zmniejszyć wykluczenie finansowe w Polsce?”, NBP, Warszawa, 13 grudnia 2010.

²² D. Maison, *Diagnoza postaw i zachowań związanych z wykluczeniem finansowym w Polsce – potencjał zmian*, referat na konferencję nt. „Jak zmniejszyć wykluczenie finansowe w Polsce?”, NBP, Warszawa, 13 grudnia 2010.

²³ NBPnews.pl, oprac. red. 29.12.2010.

²⁴ Flash Eurobarometer 321, The Gallup Organisation, European Commission, February 2010.

²⁵ Flash Eurobarometer 243, The Gallup Organisation, European Commission, January 2009.

wego w danym kraju sprzyja wysoki udział ludności wiejskiej, bezrobotnych, bezdomnych oraz osób związanych z szarą strefą.

4. Podstawowe relacje między wykluczeniem społecznym i finansowym

Według prezentowanej wyżej opinii w Polsce to wykluczenie społeczne jest przyczyną wykluczenia finansowego. Jak się jednak wydaje, zależność ta jest obustronna i bardziej skomplikowana. Oczywiście, dostęp do usług bankowych oraz zakres korzystania z nich zdeterminowany jest statusem zawodowym, poziomem wykształcenia, wysokością dochodu, a także miejscem zamieszkania. Ograniczenie stanowią też ceny produktów oferowanych przez banki, przekładające się na niemożliwe do zaakceptowania koszty związane z korzystaniem z takich usług. To z kolei działa deprywacyjnie na miejsce zajmowane w hierarchii społecznej i „koło jakby się zamyka”. Należałoby zatem przyznać rację Piotrowi Wiesiołkowi, zastępcy prezesa NBP, który na konferencji poświęconej tym zagadnieniom uznał wykluczenie finansowe za jeden z elementów (rodzajów) wykluczenia społecznego²⁶.

Przyczyny zjawiska leżą po stronie zarówno samych wykluczonych, jak i banków. Wśród przyczyn wykluczenia finansowego najczęściej wymieniane są: niski poziom wykształcenia, niski poziom dochodów, brak stałego zatrudnienia lub bezrobocie, samotne wychowywanie dzieci, podeszły wiek (w tym emerytalny), zamieszkiwanie w małej miejscowości. Pewną rolę odgrywa też brak zaufania do instytucji bankowych, a nawet swego rodzaju kult gotówki czy obawa przed nowymi technologiami.

Jak nietrudno zauważyć, większość z tych przyczyn ma bezpośrednie powiązania z wykluczeniem społecznym i trudno się temu dziwić. Jesteśmy społeczeństwem ubogim; pod względem zamożności i standardu życia sytuujemy się w końcówce krajów UE. Ponad 60% Polaków nie posiada żadnych oszczędności, a w przypadku ich posiadania nie są to wielkie kwoty, przeciętnie w wysokości od 1- do 3-miesięcznych dochodów²⁷. Oszczędzanie wymaga bowiem m.in. – a może przede wszystkim – odpowiednio wysokich dochodów. Jak więc widać, wykluczenie finansowe wynika nie tylko z braków w edukacji czy z braku zdolności i umiejętności dysponowania własnymi pieniędzmi, ale w dużej mierze jest rezultatem „ubogości” społeczeństwa w powiązaniu z niskim poziomem różnego

²⁶ NBPnews.pl, oprac. red. 29.12.2010.

²⁷ *Diagnoza społeczna 2009...*, s. 61–62.

rodzaju świadczeń społecznych, ale też wynagrodzeń (zwłaszcza na tle średnich unijnych).

Wręcz „ustawowo” wykluczeni finansowo i zepchnięci na margines życia społecznego są osoby utrzymujące się z różnego rodzaju świadczeń społecznych, ale innych niż emerytura, czyli bezrobotni, renciści, osoby korzystające z różnych dodatków, np. pielęgnacyjnych, itp. W nieodległej przyszłości należy się liczyć z kolejną grupą wykluczonych finansowo, tymi, których obejmą nowe zasady rent i emerytur z II filara. Grupą społeczną bardzo zagrożoną wykluczeniem finansowym są rodziny wielodzietne. Wynika to z istniejącej w Polsce sytuacji; im więcej dzieci w rodzinie, tym mniejsza jest jej zamożność (symboliczne wręcz zasiłki rodzinne). Coraz częściej pojawia się zjawisko odbierania rodzinom dzieci z powodu ubóstwa, co jest odzwierciedleniem rosnącego ryzyka uderzającego wręcz w podstawowe prawa człowieka. Kolejna grupa poważnie zagrożona wykluczeniem to ludzie z tzw. marginesu społecznego, a więc bezdomni, chorzy, niepełnosprawni, często nieposiadający nie tylko oficjalnych dochodów, ale też adresu zamieszkania czy nawet dowodu tożsamości (problem rozbudowanej szarej strefy). Najszybciej przyrastającą liczebnie grupą wykluczonych finansowo są ludzie młodzi, którzy skorzystali z różnego rodzaju kredytów – często ulegając propagandzie medialno-rynkowej – i obecnie nie są w stanie ich spłacać. Będąc w takiej sytuacji, nie mogą też korzystać z dalszych usług kredytowych czy innych bankowo-finansowych. Nie można też zapominać o skutkach obecnego załamania gospodarczego dla przedsiębiorców, którzy ponieśli duże straty w biznesie i część z nich także wpadła w pułapkę zadłużeniową. Należy też mieć na uwadze mieszkańców wsi i obszarów peryferyjnych pozbawionych placówek bankowych, niekorzystających z bankowości elektronicznej z powodu braku infrastruktury albo umiejętności posługiwania się komputerem oraz innymi urządzeniami tego typu.

W Polsce stosunek do instytucji finansowych jest stale dość krytyczny; najwyższe zaufanie nadal dotyczy banków, o wiele mniejsze odnosi się do funduszy inwestycyjnych czy otwartych funduszy emerytalnych. Po systematycznym wzroście zaufania w latach 2003–2007 zostało ono ponownie nadszarpnięte na skutek dotkliwego kryzysu finansowo-gospodarczego²⁸. Jednym ze skutków tego kryzysu jest znaczący wzrost awersji do ryzyka, co przekłada się na zwiększenie skłonności do oszczędzania, przy jednoczesnym zmniejszeniu zarówno możliwości, jak i chęci korzystania z rynku kredytowego, który w Polsce jest wciąż stosunkowo mało dojrzały.

²⁸ Co ciekawe, największe zaufanie w badaniu w 2009 r. deklarowali rolnicy, a wyjątkowo niskie przedsiębiorcy prywatni (1/3 badanych), prawdopodobnie wskutek silnego odczucia skutków kryzysu. *Diagnoza społeczna 2009...*, s. 180.

5. Wykluczenie finansowe na tle kryzysu

Początkowo, gdy kryzys rozprzestrzenił się już w coraz większej liczbie krajów²⁹, jego oddziaływanie na polską gospodarkę było nieznaczne, w czym prawdopodobnie pewną rolę odegrało względne zacofanie. Polska to jakby „spóźnione” nieco ogniwo w systemie globalizującej się gospodarki światowej. Mimo szybkiej przebudowy wciąż jeszcze nie nadrobiła pewnych zaległości, ale tym samym uniknęła też niektórych zagrożeń. Z pewnością należy do nich zaliczyć niezwykle niską innowacyjność gospodarki czy niewielki udział eksportu w PKB. W miarę upływu czasu ulegało to zmianie. Specyficzne uwarunkowania polskiego rynku finansowego zadecydowały o tym, że na krajowym rynku – mimo braku bezpośrednich ekspozycji na rynek *subprime* – wywołał on zaburzenia równie silne, jak na rynkach krajów rozwiniętych³⁰. W obliczu kryzysu pogarszało się m.in. postępowanie banków, czego potwierdzeniem jest fakt, że w 2009 r. Komisja Nadzoru Finansowego przyjęła o 78% więcej skarg w porównaniu z rokiem poprzednim, z których 60% uznano za zasadne³¹. Szukając źródeł dochodów, banki podwyższyły opłaty za prowadzenie kont i inne czynności, ograniczały działalność kredytową. Doszło więc do zmiany polityki banków i instytucji finansowych, zwłaszcza w udzielaniu kredytów, co doprowadziło do spadku zaangażowania gospodarstw domowych i przedsiębiorstw na rynku kredytowym.

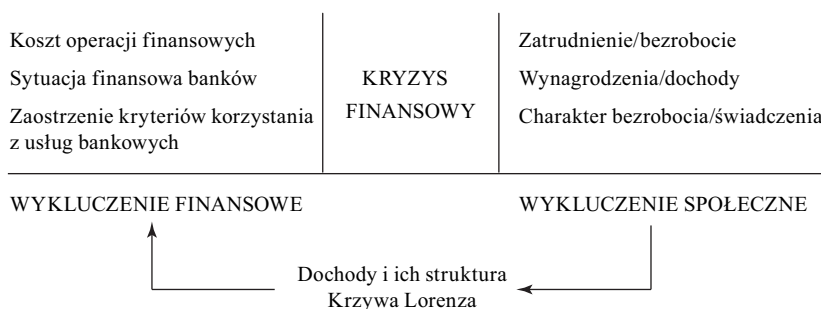
Słabość finansowa polskich gospodarstw spowodowała jednak, że stosunkowo niewielkie pogorszenie na rynku pracy, jakie miało wówczas miejsce, postawiło wiele osób w bardzo trudnej sytuacji. W połowie maja 2009 r. szacowano, że już ok. 600 tys. osób ma kłopoty ze spłatą kredytów, zaciąga nowe pożyczki, by spłacić wcześniejsze (pewna analogia z sytuacją w USA w latach 2006 i 2007, mimo

²⁹ Kryzys na globalnych rynkach finansowych przyczynił się z jednej strony do częściowego paraliżu sektora bankowego i rynku pieniężnego. Z drugiej strony doszło do znacznego obniżenia wyceny bogactwa finansowego konsumentów, głównie w krajach najwyżej rozwiniętych, w których gospodarstwa domowe dużą część majątku lokują w aktywach finansowych. W sumie prowadziło to do zjawisk recesyjnych: ograniczenia dostępności kredytu dla przedsiębiorstw oraz ograniczenia wydatków przez konsumentów. W następstwie tego pojawiły się efekty wtórne, głównie wzrost bezrobocia oraz dalsze ograniczanie konsumpcji i inwestycji (W.W. Orłowski, *W pogoni za straconym czasem*, PWE, Warszawa 2010, s. 195).

³⁰ M. Konopczak, R. Sieradzki, M. Wiernicki, *Kryzys na światowych rynkach finansowych – wpływ na rynek finansowy w Polsce oraz implikacje dla sektora realnego*, „Bank i Kredyt” 2010, nr 6(41), s. 45.

³¹ J. Bojarski, S. Leszczyński, *Odpowiedzialność karna za pranie pieniędzy pochodzących z korupcji*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 5, s. 107–117.

różnicy skali zjawiska)³². Później sytuacja w tym względzie nieco się pogorszyła, ale banki sobie z nią dobrze radziły. Ogólny mechanizm tych zależności zaprezentowano na rys. 1.

Rys. 1. Kryzys finansowy a wykluczenie społeczno-finansowe

Źródło: opracowanie własne.

Z najnowszego raportu Infomonitora³³ wynika, że liczba osób nieradzących sobie ze spłatą długów w 2010 r. po raz pierwszy przekroczyła poziom 2 mln, z tego w ostatnim kwartale w kłopoty finansowe wpadło kolejne 50 tys. osób. W ciągu dwóch lat wysokość przeciętnego długu do spłacenia podwoiła się, sięgając prawie 14 tys. zł.

6. Wskazane działania w kierunku ograniczania wykluczenia finansowego

Niewątpliwie niezbędne są odpowiednie działania mające na celu ograniczenie zakresu wykluczonych, tym bardziej że powrót do sytuacji, która miała miejsce przed kryzysem, może wymagać dość długiego czasu, a problem wykluczenia finansowego narasta. Podstawowe i najbardziej uniwersalne z nich to sukcesywne podnoszenie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, czyli zmniejszanie luki rozwojowej w stosunku do innych krajów. Równoległe z tym muszą też jednak być podejmowane inne przedsięwzięcia, zwłaszcza w obliczu coraz bardziej dotkliwych skutków kryzysu. Tymczasem o potrzebie walki z wykluczeniem

³² A. Małkiewicz, *Kryzys. Polityczne, ekologiczne i ekonomiczne uwarunkowania*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, s. 195.

³³ „Gazeta Wyborcza”, 3.03.2011.

finansowym praktycznie przekonują jedynie przedstawiciele SKOK-ów i NBP³⁴. NBP, dostrzegając rangę problemu, podjął się współtworzenia „Programu rozwoju bezgotówkowego w Polsce na lata 2010–2013”. Istotne jego ograniczenie wymaga ogólnie, aby usługi bankowe, w tym podstawowy rachunek bankowy, były powszechnie dostępne: tanie i proste w obsłudze. Pomocne w tym względzie mogłyby się okazać działania w kilku sferach, przede wszystkim: wzmożenie debaty publicznej na ten temat oraz promocja edukacji ekonomicznej i finansowej, działania legislacyjne, uzupełnianie oferty produktów i usług przez instytucje finansowe.

Aktywność w pierwszej z wymienionych sfer zaczęła się w Polsce dopiero w 2009 r. i raczej nie ma zbyt szerokiego zasięgu, ograniczając się w zasadzie do NBP. Należy też wspomnieć o debacie nt. „Usługi finansowe dla wszystkich Polaków” zorganizowanej przez „Rzeczpospolitą” i SKOK. Niezbędna w tym względzie wydaje się zwłaszcza nowoczesna edukacja dzieci i młodzieży, jak też pracowników służb socjalnych współpracujących z osobami wykluczonymi oraz stworzenie sieci placówek z doradztwem ekonomicznym i ośrodków zarządzania finansami osobistymi. Pomocne byłoby także ograniczenie biurokracji w tym zakresie, jak też ujednoczenie podstawowych pojęć i rozwiązań oraz ściślejsza współpraca między placówkami.

W odniesieniu do działań legislacyjnych warto przypomnieć, że Komisja Europejska przedstawiła w 2008 r. zalecenia dotyczące regulacji systemu finansów i metod walki z wykluczeniem finansowym. Tymczasem w Polsce przyjęto w 2005 r. tzw. ustawę antylichwiarską, na mocy której wprowadzono od 2006 r. zmiany mające na celu ochronę kredytobiorców przed wygórowanymi opłatami bankowymi oraz lichwiarskim oprocentowaniem. Niedawno implementowano ponadto do polskiego prawa pojęcie upadłości konsumenckiej, ale zawarte we wprowadzającej je ustawie przepisy są powszechnie krytykowane jako reprezentujące interesy banków. Właściwie nie spełniła ona oczekiwań; zainteresowanie upadłością jest niezwykle małe, czyli prawo o prywatnym bankructwie po prostu nie działa.

Podstawowymi usługami finansowymi należy objąć całe społeczeństwo i pozwolić oszczędzać nawet te najdrobniejsze kwoty³⁵. W niektórych krajach unijnych banki komercyjne stworzyły w ostatnich latach proste i niedrogie rachunki rozliczeniowe kierowane do osób o niskich i niestabilnych dochodach, ale nieco większą aktywnością w tym zakresie wykazali się komercyjni usłu-

³⁴ Potwierdzeniem tego są konferencje nt. „Przeciwdziałanie wykluczeniu finansowemu w Polsce” (23.01.2010) oraz „Jak zmniejszyć wykluczenie finansowe w Polsce?” (13.12.2010) zorganizowane przez NBP.

³⁵ *Wykluczenie finansowe. Możliwości rozwiązań*, „Biuletyn Instytutu Stefczyka” 2009, Dodatek kwartalnika naukowego „Pieniądze i Wiąż”, nr 2.

godawcy o orientacji społecznej, czego potwierdzeniem w Polsce są SKOK-i (np. rachunek IKS+). Również instytucje rządowe działają w niektórych krajach jako mediatorzy na rzecz „włączenia finansowego”, zmierzając ogólnie do promowania łatwiejszego dostępu do usług bankowych. Zgodnie z powszechną opinią decydujące znaczenie w walce z wykluczeniem finansowym mają tzw. mikrofinanse. Oferowane w ich ramach podstawowe usługi finansowe mają na celu ochronę rodzin przed zagrożeniami o charakterze finansowym. Również ekonomia społeczna promowana od pewnego czasu w Europie (także w Polsce), opierająca się m.in. na spółdzielczości, traktowana jest jako forma obywatelskiej postawy, solidarności, która może doprowadzić do wyjścia z ubóstwa, a z pewnością chroni przed popadaniem w kolejne problemy wykluczenia społeczno-finansowego. Wydaje się to istotne zwłaszcza teraz, wobec kryzysu, gdy zmienił się obraz wykluczonych; jak dotąd nie rośnie bowiem ubóstwo, ale zwiększa się liczba osób posiadających długi, wpadając w pętlę zadłużenia i wykluczenia finansowego.

Literatura

- Anioł W., *Europejska polityka społeczna. Implikacje dla Polski*, IPS UW, Warszawa 2003.
- Bauman Z., *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Bojarski J., Leszczyński S., *Odpowiedzialność karna za pranie pieniędzy pochodzących z korupcji*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 5.
- Diagnoza społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2006.
- Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007.
- Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2009.
- Edukacja i świadomość finansowa*, red. M. Iwanicz-Drozdowska, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.
- European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels, May 2008, www.fininc.eu (29.01.2011).
- Flash Eurobarometer 243, The Gallup Organisation, European Commission, January 2009.
- Flash Eurobarometer 321, The Gallup Organisation, European Commission, February 2010.
- Frąckiewicz L., *Wykluczenie społeczne w skali makro- i mikroekonomicznej* [w:] *Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice 2005.

- Giddens A., *Socjologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Hoz P.F. de la, *Families and Social Exclusion in the Europa Union*, Oesterreichisches Institut für Familien Forschung, Vienna 2001.
- Iwanicz-Drozdowska M., Błędowski P., *Finanse bliżej ludzi*, „Rzeczpospolita”, 12.11.2010.
- Konopczak M., Sieradzki R., Wiernicki M., *Kryzys na światowych rynkach finansowych – wpływ na rynek finansowy w Polsce oraz implikacje dla sektora realnego*, „Bank i Kredyt” 2010, nr 6(41).
- Koźliński T., *Wykluczenie płatnicze w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej*, referat na konferencję nt. „Jak zmniejszyć wykluczenie finansowe w Polsce?”, NBP, Warszawa, 13 grudnia 2010.
- Kurzynowski A., *Pamiętniki bezrobotnych jako źródło wiedzy o wykluczeniu społecznym [w:] Zapobieganie wykluczeniu społecznemu*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice 2005.
- Maison D., *Diagnoza postaw i zachowań związanych z wykluczeniem finansowym w Polsce – potencjał zmian*, referat na konferencję nt. „Jak zmniejszyć wykluczenie finansowe w Polsce?”, NBP, Warszawa, 13 grudnia 2010.
- Małkiewicz A., *Kryzys. Polityczne, ekologiczne i ekonomiczne uwarunkowania*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
- Matysiak A., *Zakres inkluzji społecznej*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2008, nr 4(40).
- Orłowski W.W., *W pogoni za straconym czasem*, PWE, Warszawa 2010.
- Rada Europejska. Konkluzje*, EUCO 13/10, Bruksela, 17 czerwca 2010 r.
- Reimer B., *Social Exclusion in a Comparative Context*, „Sociologia Ruralis” 2004, vol. 44(1).
- Richardson L., Le Grand J., *Outsider and Insider Expertise: The Response of Residents of Deprived Neighbourhoods to an Academic Definition of Social Exclusion*, CASE Papers 57, London School of Economics, Centre for Analysis of Social Exclusion, London 2002.
- Silver H., *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*, „International Labour Review” 1994, vol. 133.
- Szarfenberg R., *Od trzech elementarnych strategii badawczych do programu badań wykluczenia społecznego [w:] Wykluczenie społeczne*, red. L. Frąckiewicz, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice 2005.
- Ślęzak E., *Zjawisko wykluczenia w przestrzeni społecznej [w:] Społeczne wykluczenie i jego determinanty*, red. B. Szopa, badania statutowe, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2010 (maszynopis).
- Wykluczenie finansowe. Możliwości rozwiązań*, „Biuletyn Instytutu Stefczyka” 2009, Dodatek kwartalnika naukowego „Pieniądze i Więź”, nr 2.
- Żukowski M., *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.

Financial and Social Exclusion

The study focuses on social exclusion, treating financial exclusion as one of its components. On the basis of the available definitions and phenomena classifications it may be argued that access to various types of financial services as well as the extent of their use largely depend on the level of education, occupational status, income and the place of residence. Recent observations show that the extent of social exclusion, including financial seclusion, can be associated with the economic crisis. The paper discusses the necessary measures aimed to resolve the existing problems. They include the following: the removal of economic barriers to financial services, easier access to savings accounts for all households, less restrictive procedures for heavily indebted consumers, better economic education offered to society, focus on complex financial issues and prevention of social and financial exclusion, all of which are key to the integration of the entire society.

Bogumiła Szopa – profesor doktor habilitowany, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Wydział Finansów, Katedra Ekonomii.

Zainteresowania naukowo-badawcze: makroekonomia, podział dochodów, bogactwo, ubóstwo.

e-mail: szopab@uek.krakow.pl

Andrzej Szopa – doktor habilitowany, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Wydział Finansów, Katedra Rynków Finansowych.

Zainteresowania naukowo-badawcze: zarządzanie ryzykiem, rynki finansowe, finanse przedsiębiorstw.

e-mail: uuszopa@cyf-kr.edu.pl